

ПСИХОЛОГІЧНІ КОНЦЕНТРИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕФЛЕКСІЇ ЯК ІНТЕГРАЛЬНО-СИНЕРГІЙНОЇ ВЛАСТИВОСТІ ПСИХІКИ

У статті розглядається рефлексія як складне багатоаспектне явище, яке проявляється як феномен мисленнєвої діяльності людини та як специфічне утворення в структурі особистості. Розкривається категоріальна сутність рефлексії як специфічної психічної реальності, котра синтезує в собі основні риси базових компонентів психіки, згодом перше таких, як «здатність – процес – стан – властивість».

Ключові слова: рефлексія, психологічна концепція рефлексії, механізм рефлексування, модули рефлексії.

В статье рассматривается рефлексия как сложное многоаспектное явление, которое проявляется как феномен мыслительной деятельности человека и как специфическое образование в структуре личности. Раскрывается категориальная сущность рефлексии как специфической психической реальности, которая синтезирует в себе основные черты базовых компонентов психики, в первую очередь таких, как «способность – процесс – состояние – свойство».

Ключевые слова: рефлексия, психологическая концепция рефлексии, механизм рефлексування, модули рефлексии.

The article examines a reflection as a difficult multiple – aspect phenomenon which becomes apparent as a phenomenon of human mental activity and as a specific formation in the structure of personality. The author offers the discovery of categorical essence of reflection as a specific psychic reality, which synthesizes the main features of basic components of psychic setup, first of all, such as «ability-process-state-property».

Key words: reflection, reflexive processes, mechanism of reflection, modi (data) of reflection.

Постановка проблеми. Специфіка сучасного стану проблеми дослідження рефлексії визначається міждисциплінарним характером її вивчення. Багатовимірність і різноякісність проявів даного феномена не допускає розкриття лише в якомусь одному чи кількох напрямках, а потребує комплексного і різноаспектного дослідження. Це, своєю чергою, ставить проблему дослідження рефлексії як максимально узагальненої інтегративної системно-синергійної психічної властивості, однопорядкової за складністю феномену свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасної літератури з рефлексивної проблематики дозволяє зробити висновок, що рефлексія як складне багатоаспектне явище описується з різних концептуальних позицій, що спричиняє поліаспектність наповнення її категорійно-поняттєвого змісту та неоднозначну визначеність її місця в системі психологічних понять.

У форматі природничо-наукової методологічної орієнтації рефлексія визначається як інтенційно наявна природна властивість психіки (П. К. Анохін, М. О. Бернштейн, Н. Вінер, О. Р. Лурія). В інженерно-технологічному напрямі вона трактується як здатність усвідомлювати засоби і способи своєї мислєдіяльності (М. Г. Алексєєв, О. С. Апісімов, В. В. Давидов, А. З. Зак, В. В. Рєпкін). Гуманітарно-культурологічна орієнтація передбачає розгляд рефлексії як процесу переосмислення і перетворення суб'єктом змісту власної свідомості, діяльності, спілкування (І. М. Семенов, С. Ю. Степанов).

У сучасній психологічній науці спостерігається інтенсивне зростання досліджень проблем рефлексії, поглиблений аналіз її теоретичних засад та методів експериментування. Однак на сьогодні немає не тільки цілісної узагальнювальної психологічної концепції рефлексивності, а і єдиного підходу до її розробки, що є підґрунтям для еkleктизму та емпіричних уявлень у даній галузі наукового знання. Для чіткого теоретичного осмислення якісної визначеності і специфіки рефлексії необхідна теоретико-методологічна визначеність понятійного статусу і місця рефлексії в системі психологічних понять, розгляд її з позицій різних базових психологічних категорій (діяльності, дії, психічних процесів, здібностей).

Мета статті – здійснити теоретико-методологічний аналіз рефлексії в її основних модусах і специфікаціях, означити рефлексію як комплексну психологічну проблему, обґрунтувати рефлексію як специфічну психічну реальність, котра синтезує в собі основні риси базових компонентів психіки, згодом перше таких, як «здатність – процес – стан – властивість».

Виклад основного матеріалу. Психологічні дослідження рефлексії, на відміну від її філософського вивчення, мають порівняно невелику історію. Так, тільки в 1930-х рр. минулого століття А. Бузманом було сформульовано «психологічне» визначення рефлексії як перенесення переживання із зовнішнього світу на

себе. Цей науковець також уперше запропонував виділити психологію рефлексії в самостійну галузь досліджень. У підсумку першій систематичний виклад філософських і психологічних уявлень про рефлексію був здійснений у 1948 р. бельгійським філософом А. Марком у роботі «Психологія рефлексії» [пос. за 2, с. 22].

Становлення психології рефлексії у вітчизняній науці підготовлено опрацюванням даного поняття І. М. Сеченовим, Б. Г. Ананьєвим, П. П. Блонським, Л. С. Виготським, С. Л. Рубінштейном та ін. як одного з пояснювальних принципів організації і розвитку психіки людини, і перш за все її вищої форми – самосвідомості. У цьому методологічному висвітленні винятково значущим концептом виявилася багатоконтекстність рефлексії, що спричинила розгортання її досліджень у різних напрямках: при вивченні мислення, самосвідомості особистості, процесів комунікації і кооперації. Результативно всі існуючі підходи до розуміння проходження і розвитку рефлексії умовно можна поділити на дві групи: 1) пізнання її як феномену в мисленнєвій діяльності людини та 2) вивчення її як специфічного утворення у структурі особистості [1, с.145]. Вочевидь традиційне розуміння рефлексії як засадничої умови мислення і творчості одержало значний розвиток у концептуальній моделі рефлексивної організації мислення І. М. Семенова. Учений розробив концептуально-методологічні засоби вивчення ролі рефлексії у структурі мислення, що послужили теоретичною і методичною основою виникнення оригінального напряму системно-психологічного вивчення рефлексивної саморегуляції творчого процесу. Розробка особистісного аспекту рефлексії дозволила подолати як звуженість її трактувань і зведення лише до ретроспекції (що, до речі, виявлялося і в методологічних розробках тлумачення рефлексії), так і абстрактну всеосяжність терміна. Розуміння зазначеного поняття як переосмислення людиною рухопотому своєї мислєдіяльності уможливило відмежування рефлексивної та особистісної складових зазначеного явища.

Різнострамованість та багатопластовість досліджень рефлексивної проблематики призводять, з одного боку, «до поділу рефлексивних досліджень на окремі підходи, коли втрачалася єдність рефлексії як багатогранного феномена (хоча поняття рефлексії і було введене для подолання частковості окремих психологічних знань) [4, с. 33]», а з іншого – до інституалізації рефлексивної психології, перетворення її з наукового руху (яким вона стала в останній третині ХХ століття) в наукову дисципліну.

Спеціальні дослідження рефлексії, здійснені під керівництвом О. С. Анісімова, А. В. Карпова, В. А. Лефєвєра, І. М. Семенова, С. Ю. Степанова, Г. П. Щєдровицького, показали складність, комплексність і багаторівневість структури даного феномену. Навіть

теоретичний розгляд рефлексивної проблематики супроводжується істотними труднощами, пов'язаними з надзвичайною широтою і варіативністю підходів до її дослідження, відсутністю єдиного концептуального підходу та цілісної узагальнювальної психологічної концепції рефлексії. Проблема систематизації різних підходів, напрямів, поглядів стосовно сутності рефлексії набуває вкрай важливого значення. Однак описані в літературі спроби класифікації, систематики та категоризації зазначеної проблеми зводяться здебільшого до пошуку загальних рис і сторін у всіх визначеннях рефлексії і розкривають її предмет лише в загальному плані та в гносеологічному аспекті, а не як систему певних онтологічних закономірностей психологічної реальності.

Дослідження рефлексії, на думку А. В. Карпова, доречно проводити, не вивчаючи окремі вияви і різновиди зазначеного явища, а через аналіз таких її основних модусів і специфікацій, як «процес – стан – властивість». При цьому дослідник зазначає, що «рефлексія – це одночасно і властивість, котра унікально характерна лише людині, і стан усвідомлення чогось, і процес презентації психіці свого власного змісту [2, с. 86]». Категоріальна сутність її полягає не в якісній визначеності вказаних модусів, а в інтегральності структурно-функціональної організації, оскільки, хоча рефлексія й може бути подана як процес, властивість, стан, все ж не зводиться до жодного з них, і лише їх синтез становить її визначальну специфіку. Аналіз літературних джерел указує на доцільність розгляду рефлексії і через таку психологічну категорію, як *здатність*. Тоді рефлексію можна уявити як особливу психічну реальність, яка синтезує в собі основні риси всіх базових компонентів психіки (табл. 1).

Таблиця 1

Рефлексія як психологічне явище

Основні модуси рефлексії			
Рефлексія як здатність	Рефлексія як процес	Рефлексія як стан	Рефлексія як властивість
Спроможність людини осмислювати способи, методи, засоби оперування одержаною інформацією	Організація та регуляція активності поведінки і діяльності	Рефлексування змісту суб'єктивного світу особистості	Інтегральна психічна якість людини, спрямована на усвідомлення своїх дій

Специфіка рефлексії як базової *здатності* суб'єкта усвідомлювати і регулювати власну життєдіяльність полягає у спрямованості не на зовнішній світ, а на сам спосіб його пізнання.

Тому активізація й активне функціонування рефлексивної здатності людини починається тоді, коли вона чітко розрізняє думку про предмет і предмет думки. Це, своєю чергою, призводить до появи принципово нового типу взаємодії з дійсністю, даною опосередковано, у певних формах мислення.

Розгляд рефлексивної здатності як своєї рідної форми організації ментального досвіду людини викладений у роботах М. О. Холодної [8]. Дослідниця виділяє три рівні такого досвіду: когнітивний, метакогнітивний та інтенційний ментальний досвід. Рефлексивна здатність людини до усвідомлення, а відтак організації та регуляції власних психічних процесів входить до складу метакогнітивного досвіду і визначається як «довільний інтелектуальний контроль, базовими для існування якого є такі здібності: а) планувати; б) передбачати наслідки ухвалюваних рішень; в) оцінювати етапи власної інтелектуальної діяльності; г) припиняти або пригальмовувати інтелектуальну діяльність на будь-якому етапі її виконання; д) вибирати і модифікувати стратегію власного навчання [2, с. 52]».

Аналіз наукових праць показує, що рефлексія як здатність виявляється в усвідомленні інформації, упорядкуванні знань суб'єкта, його уявлень про світ, а також як осмислення способів, методів і засобів оперування інформацією, що невинно надходить. Оскільки інформація висвітлює ідеальний план здійснення цілей, то усвідомлення її призводить до зняття невизначеності, обмежень у ситуативності вибору дій і вчинків та реалізації активного управління своєю поведінкою.

Переважає більшість конкретно-наукових розвідок рефлексії пов'язані з вивченням її як процесу. Одна з найбільш поширених – класифікація І. М. Семенова і С. Ю. Степанова, у якій авторам вдалося подолати звуженість розуміння даного поняття, систематизувати трактування рефлексивних процесів, розглянутих у працях А. В. Петровського, Л. С. Виготського, В. В. Давидова, О. М. Матюшкіна, О. К. Тихомирова та інших вітчизняних психологів. У запропонованій дослідниками класифікації виділено такі основні аспекти: комунікативний, кооперативний, особистісний, інтелектуальний [6, с. 34].

Ще одним важливим напрямом досліджень рефлексивних процесів є співвіднесеність їх із Я-концепцією людини. Т. А. Кислицина [3, с. 196] виділяє такі параметри організації рефлексивних процесів самосвідомості людини: 1) самооцінка – схильність людини ставитися до інших залежно від рівня самосприйняття і саморозуміння себе, що призводить до спотвореності процесів рефлексії при неадекватній самооцінці; 2) ступінь диференційованості Я-концепції – міра деталізації уявлень про себе – визначає

глибину і тонкість бачення інших; 3) рівень інструментальності Я-концепції, що передбачає відкритість особистості для нових ситуацій та високий рівень саморефлексії.

Складність, багатоаспектність проявів рефлексивності, різнопідхідність до питання принципової нерозчленованості рефлексії спричиняє істотні труднощі в диференціації понять «рефлексивні процеси» та «процеси рефлексії». А. О. Тюков розглядає рефлексію як процес, а точніше низку процесів, котрі функціонально пов'язують два основні пласти: свідомість і мислення – і поділяються на шість етапів-компонентів: рефлексивний вихід, інтенційність, первинну категоризацію, конструювання системи рефлексивних засобів, схематизацію рефлексивного змісту, об'єктивацію рефлексивного опису діяльності [7, с. 71].

Отже, залежно від формату дослідження та відповідної предметної сфери науковці виділяють певний ракурс рефлексії, акцентують той чи інший її аспект. Широкий спектр досліджень зазначеної проблематики зумовлений залученістю рефлексивних процесів до координації та регуляції практично всіх сфер людської мислєдіяльності та життєактивності.

Розгортання процесів рефлексії неможливе без відповідного стану. Власне, «рефлексія як стан, тобто фактично «даність, презентованість психіки самій собі» є не просто реальність, а реальність, максимально очевидна із суб'єктивного погляду, ... єдино достовірною для суб'єкта [2, с. 131]». Аналіз наукової літератури показує, що рефлексію, точніше, рефлексування визнають психічним станом, однак це відбувається декларативно – лише на рівні загальних уявлень. Реально ж ні в систематичних схем, типів і видів психодуховних станів, ні в поняттєвому апараті психології станів, ні в конкретних дослідженнях даного напрямку проблематика рефлексії не є достатньою мірою розробленою. Фактично визнається, що рефлексування – це дуже специфічний стан, який принципово не має власного змісту. «Стан рефлексії – це завжди рефлексування чогось іншого, іншого змісту (або зовнішнього щодо суб'єкта, або внутрішнього)... Рефлексія як психічний стан «прозора», невловима для виявлення суб'єктом змісту її самої. І лише завдяки властивості «беззмістовності» вона може виконувати свої основні функції – бути засобом експлікації будь-якого іншого стану, будь-якого іншого змісту суб'єктивного світу, будь-якого фрагмента психіки і психічного у цілому [2, с. 134]».

Традиційним є трактування рефлексії як психічної властивості. Саме наявність у людини цієї якісної характеристики не тільки виділяє її серед усіх інших живих істот, а й забезпечує специфічну особливість і винятковість людської психіки. Ще Л. С. Рубінштейн

виділив два основні способи існування людини. Перший – життя, яке не виходить за межі буденних безпосередніх зв'язків, другий (рефлексивний) характеризується появою власне внутрішньої рефлексії [5, с. 256].

У більшості досліджень рефлексивність трактується як особлива властивість, атрибут чи риса людської психіки. Однак практично немає категоріальних розробок її проблематики у форматі класичної теорії психічних властивостей та здібностей. Окремі дослідження стосуються вивчення різних її аспектів, зокрема, рефлексивно-перцептивних здібностей (Н. С. Лейтес, А. О. Реан, Я. Л. Коломінський та ін.), розгляду рефлексії як важливої складової педагогічних здібностей особистості (Т. М. Яблонська), аналізу структури рефлексії як загальної здібності (І. Л. Пономаренко).

Узагальнений аналіз літературних джерел дозволяє зробити висновок про складність, інтегративність і системність рефлексії як психічного утворення. Категорійно-поняттєвий зміст її характеризується багатоаспектністю та включає в себе різноманітні компоненти (табл. 2).

Таблиця 2

Поле поняттєвих визначень рефлексії

Виміри рефлексії	Параметри рефлексії	Сутність вияву рефлексивності
Види	Проспективна	Планування і прогнозування майбутнього
	Ретроспективна	Пошук причин того, що відбулося, відстежування і вербальне відтворення своїх відчуттів, думок, дій, емоцій
	Ситуативна	Аналіз власної діяльності, логічність і послідовність розповіді і пояснень
Рівні	Операційний	Критичне осмислення поточної діяльності, вміння виділяти, аналізувати і співвідносити із реальністю власні дії
	Тактичний	Бачення потреби в тому, щоб внести корективи до перебігу діяльності чи розпочати нову діяльність
	Стратегічний	Розуміння сенсу діяльності: навіщо, заради чого потрібно виконати певні дії і водночас усвідомлення цінності – чому це важливо

Рисиковості	Осмисленість	Цілісне уявлення і пояснення події, розуміння того, що відбувається
	Організованість	Внутрішня логіка здійснення діяльності, взаємопов'язаність, послідовність, логічність
	Обґрунтованість	Контроль та оцінка своєї активності, умотивованість дій
Компоненти	Афективний	Експресія і контроль своїх емоційних станів
	Когнітивний	Логічність пояснень, усвідомлення причин, мотивів, значущості події
	Конативний	Вибір найбільш ефективних способів виконання завдань

Важливий внесок у розробку проблеми рефлексії зробили Г. П. Щедровицький і його учні. Вони розглядають рефлексію як метод розгортання схем діяльності, тобто як набір певних формальних правил конструювання механізмів закономірного розвитку діяльності [9, с. 49]. У форматі СМД-методологічного підходу для пояснення сутності рефлексії введені і розглядаються специфічні зв'язки кооперації, схеми так званого рефлексивного виходу, коли індивід повинен «вийти зі своєї попередньої позиції діяльності і перейти в нову позицію, зовнішню як щодо попередніх, уже виконаних діяльностей, так і стосовно майбутньої проєктованої діяльності [9, с. 51]». Зазначена схема – абстрактна модельна характеристика рефлексії в цілому. Деталізуючи її, Г. П. Щедровицький вводить поняття такої неспецифічної характеристики рефлексії як відношення рефлексивного поглинання, завдяки якому створюються складні кооперативні структури діяльності між «рефлексуючою» і «рефлексованою» діяльностями (позиціями) суб'єкта. Залежно від способів об'єднання зазначених позицій дослідник виділяє смислово (допредметну) рефлексію, яка «виробляє свої специфічні знання, але при цьому не має ще специфічних і зовні виражених засобів і методів [9, с. 53]», та предметну – коли такі особливі засоби і методи зафіксовані онтологічно.

Отже, значний пласт досліджень розглядає рефлексію як спосіб реалізації суб'єкт-об'єктних відношень та як механізм розвитку і регуляції діяльності. Окрім того, рефлексія постає реальною основою регуляції діяльності, засобом діяльнісного рефлексування.

Висновки. Аналіз літератури з даної проблематики дозволяє зробити висновок, що у

формуванні та функціонуванні рефлексивної діяльності беруть участь різні психічні процеси. Унікальність рефлексії полягає в тому, що, будучи результатом інтеграції інших психічних утворень, рефлексивна діяльність одночасно може обернутися і на себе, і на інші її визначальні психічні процеси задля їх аналізу, контролю і регуляції. Як багатоаспектне явище рефлексія може бути описана і як здатність людини до усвідомлення, а відтак до організації та регуляції власних психічних процесів, і як складноструктурований психічний процес, і як інтегральна психічна властивість, і як метастан, тобто стан, зміст якого полягає в усвідомленні і подальшій можливості регуляції своїх же власних станів. Така багатогранна феноменологія рефлексії об'єктивно вимагає цілісно-системного методологічного підходу до побудови її теоретичної концепції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бугерко Я. М. Динаміка різновидів рефлексії у модульно-розвивальному навчальному циклі / Я. М. Бугерко // Психологія і суспільство. – 2002. – № 3-4. – С. 142–159.
2. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности: [монография] / Анатолий Викторович Карпов. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – 424 с.
3. Кислицына Т. А. Организация рефлексивных процессов в самовоспитании студентов / Т. А. Кислицына // Проблемы логической организации рефлексивных процессов. – Новосибирск : Наука, 1986. – С. 196–197.
4. Найдыонов М. І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях / Михайло Іванович Найдыонов. – К. : Міленіум, 2008. – 484 с.
5. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с. – (Серия «Мастера психологии»).
6. Степанов С. Ю. Психология рефлексии: проблемы и исследования / С. Ю. Степанов, Семенов И. И. // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31–40.
7. Тюков А. А. О путях описания психологических механизмов рефлексии / А. А. Тюков // Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования. – Новосибирск : Наука, 1987. – С. 69–76.
8. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М. А. Холодная. – М. – Томск : Барс, 1997. – 392 с.
9. Щедровицкий Г. П. Рефлексия и ее проблемы / Г. П. Щедровицкий // Рефлексивные процессы и управление. – 2001. – Т. 1, № 1. – С. 47–54.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бугерко Ярослава – кандидат психологічних наук, заступник директора Інституту педагогіки, психології та інклюзивної освіти РВНЗ «Кримський гуманітарний університет».